

Smith, P.J., Enenkel, K.A.E. (eds.), *Montaigne and the Low Countries (1580-1700)* (Intersections. Yearbook of Early Modern Studies 8; Leiden, Boston: Brill, 2007, xiii + 372 blz., €99,-, ISBN 978 90 04 15632 6).

Ach wat werd Montaigne tot voor kort in Nederland toch verwaarloosd. Eén stokoud doch nog steeds nuttig overzichtsartikel van G.G. Ellerbroek (uit 1946) en hier en daar wat vermeldingen van nieuwe inzichten en/of onderzoek omtrent de receptie van de grote Fransman in de Nederlanden, daar moesten we het tot voor kort mee doen. En nu is er een kloeke symposiumbundel verschenen met vijftien wetenschappelijke bijdragen over Montaigne en de Nederlanden.

Aan de behandeling van dit onderwerp zijn verschillende disciplines te pas gekomen: literatuurwetenschap, filosofie alsmede geschiedenis in soorten: van het boek, de kunst en de politiek. Michel Maignien ziet meer dan een algemene invloed van de erasmiaanse pedagogie op de Franse edelman. Op subtiele wijze weet hij te analyseren hoe Montaigne enige van Erasmus' bekendste werken las en gebruikte. Ook Anton van der Lem, schrijvend over het beeld van de zestiende-eeuwse Nederlanden, brengt ons verder dan gewoonlijk het geval is, want de weerkaatsing van de Nederlandse Opstand in de *Essais* werd niet eerder onderzocht. Het zij ons Nederlandse historici vergeven dat wij de Opstand grote betekenis toekennen; Montaigne dacht er kennelijk anders over en wijdde er nauwelijks aandacht aan. Balthasar Gerards interesseerde hem nog het meest. Wel had hij direct contact met een geleerde wiens leven diep door de Opstand was beïnvloed: Justus Lipsius. Jeanine de Landtsheer behandelt de briefwisseling tussen beiden samen met die tussen Lipsius en twee vrienden van Montaigne: Pierre de Brach en Marie de Gournay. Helaas voor de laatste wilde Lipsius niet veel weten van geleerde vrouwen, zelfs niet als die nieuwe edities van de door hem bewonderde *Essais* bezorgde.

Lezers had Montaigne hier al snel. Een groot deel van deze bundel handelt over de receptie van de *Essais*. In de inleiding van Paul J. Smith staat bovendien veel wetenswaardigs over de aanwezigheid van werken van Montaigne in Nederlandse bibliotheken tussen 1600 en 1800. Kees Meerhoff en Olivier Millet bestudeerden de vroege lezers aan en om de Leidse universiteit. De graecus Bonaventura Vulcanius en zijn moeilijk leesbaar aantekenboekje met uittreksels van en notities bij de *Essais* staan bij Meerhoff in het middelpunt; diens originele bijdrage sluit af met een editie van deze aantekeningen en enige andere bronnen. Millet, kenner bij uitstek van de vroege receptie van Montaigne, behandelt de hoogleraar en dichter Dominicus Badius, die veel waardering had voor het werk van Marie de Gournay als editor van de *Essais* en ook geïnteresseerd was in Montaignes vriend Etienne de la Boëtie. Millet signaleert overeenkomsten tussen teksten van Badius en Montaigne en gaat in op de mogelijke invloed van de laatste op de eerste, maar beperkt Badius' visie op de *Essais* toch vooral tot het stoïcijnse moralisme dat reeds Lipsius – Badius' leermeester – zo aantrok. De Hollandse receptie in de volkstaal wordt geschetst in Johan Koppenols belangwekkende bijdrage over

Jan van Hout, Dirck Volckertsz. Coornhert en Hendrik Laurensz. Spiegel, inclusief zijn ontdekking van Van Houts vertaling van één kort hoofdstuk van de *Essais* (hier ook afgedrukt). Volgens Koppenol trok dit hoofdstuk, getiteld 'De la modération', Van Hout vooral aan uit oer-Hollandse motieven: niets 'te' is goed!

Later in de zeventiende eeuw bleven de *Essais* onverminderd populair: bij Pieter Cornelisz. Hooft stelt Jeroen Jansen een gedegen kennis en zelfs enige navolging van het werk vast, en ook Jacob Cats – zo bewijst Frans R.E. Blom – gebruikte het werk frequent als bron van inspiratie, in het bijzonder in zijn embleemboeken. Interessant is ook de bewondering die Jan de Brune de Jongere voor Montaigne koesterde, zoals blijkt uit zijn originele boek *Wetsteen der vernuften* (1644), dat, zo toont Ton Harmsen aan, op het voorbeeld van de *Essais* teruggaat. Alicia C. Montoya doet recht aan de eerste Nederlandse vertaalster van delen van de *Essais*: de raadselachtige Maria Heyns, van wie in het jaar van haar vermoedelijke dood *Bloemhof der doornachtige voorbeelden* (1647) verscheen.

Aan het bijzondere exemplaar van de *Essais* van de jurist en tekenaar-schilder Pieter van Veen (ca. 1562-1629) zijn twee studies gewijd. Elmer Kolfin en Marringje Rikken bespreken zijn illustraties. Van Veens werk is te vergelijken met Holbeins veel bekendere illustraties in diens exemplaar van Erasmus' *Lof der zotheid*. Warren Boutcher vraagt vervolgens naar de bedoelingen van Van Veen, om te concluderen dat dit exemplaar mogelijk deel uitmaakte van het opvoedingsprogramma van diens zoon. De bundel wordt afgesloten met een bespreking en een editie van een brief van Montaigne die onlangs in de Leidse universiteitsbibliotheek werd teruggevonden, alsmede met een vernuftige boek-historische bijdrage van Philippe Desan, die zich heeft verdiept in de al of niet fictieve plaatsen van publicatie die op de titelbladen van de uitgaven van de *Essais* figureren.

In de inleiding merkt Smith op, dat deze bundel slechts een begin is van de geschiedenis van Montaigne's receptie in de Nederlanden. Maar het is wel een heel goed begin, niet alleen aan te raden voor liefhebbers van Montaigne. Ook wie het geleerde leven in de late zestiende en de zeventiende eeuw bestudeert, zal uit de soms rijk geïllustreerde bijdragen veel kunnen leren.

M.E.H.N. Mout, Universiteit Leiden

Stissi, V., *Amsterdam, het mekka van de volkshuisvesting. Sociale woningbouw 1909-1942* (Rotterdam: Uitgeverij 010, 2007, 520 blz., €39,50, ISBN 978 90 6450 574 4).

De Woningwet (1901) kwam voort uit de sociale kwestie en regelde de voorwaarden voor de totstandkoming van volkswoningen in grote aantallen. Bijgevolg ontstond een opgave van massa-management. In het maakproces van de volkswoning leidde massa-productie in de jaren twintig tot twee trends: enerzijds verfijning en standaardisatie van traditionele handwerktechnieken, anderzijds taylorisering, standaardisatie en typevorming met nieuwe materialen, waarbij – ook in Amsterdam – de traditie en het handwerk geleidelijk moesten wijken voor in de fabriek vervaardigde standaardonderdelen van de volkswoning. Beide trends waren gericht op architectonische innovatie en lage stichtingskosten. De standaardisatie die uit deze industrialisatieprocessen voortkwam, leidde tot monotonie en egalitarisme (confectiebouw), die deels werd opgeheven door variatie in huishoudens (gezinsgrootte), inkomen, leefstijl, mate van comfort en gezinsmoraal. Om dit complex van massa-management in zijn samenhang te begrijpen is het essentieel om inzicht te krijgen in de stedenbouwkundige context van wijk en straat, esthetiek, productietechniek en economie van de volkswoning (relatie tussen stichtingskosten en huurhoogte) en uiteraard, selectieprocessen van huurders.

Welke missie draagt architectuurhistoricus Stissi uit? Hij stelt zich de vraag hoe de volkswoning esthetische expressie kon krijgen. Getuige zijn inleiding wil hij de lezer het ‘echte’ (sic) Amsterdamse mekka tonen: ‘de sociale woningbouw in strikte zin, dus de complexen die zijn gebouwd door woningbouwcorporatie en de gemeente’ die hij alsnog een plaats in de architectuurgeschiedenis wil bezorgen. Stissi doelt op de verschijningsvorm van de overige (latere) volkswoningbouw die hij als impopulaire restcategorie onder de noemer Amsterdamse School schaaft.

De ‘echte’ (sic) Amsterdamse School, waarmee hij verwijst naar de woningbouw met de wulpse gevels die door vooral Michel de Klerk is gerealiseerd en internationale vermaardheid verwierf, is volgens hem een incident gebleven in de Amsterdamse sociale woningbouw. Dat is overigens geen originele observatie, maar een bekend feit. Eigenlijk wil hij de restcategorie dezelfde aandacht schenken en in ere herstellen. Hij vindt dat er destijds in de commentaren op door architecten gerealiseerde sociale woningbouw weinig aandacht voor de esthetiek van de gevel bestond. ‘Gevels interesseren ons nu meer dan details van plattegronden en constructie’. Met ‘ons’ bedoelt Stissi ontegenzeggelijk zichzelf.

De schets van de implicaties van de Woningwet is van belang, omdat Stissi stelselmatig lieden met weinig of geen aandacht voor de gevelesthiek als barbaren neerzet, zeker wanneer het architecten betreft. Weismann bijvoorbeeld wordt herhaaldelijk afgeschilderd als een depressieve ‘nihilist’, omdat hij weigerde de volkswoningbouw als een artistieke opgave te benaderen. Ook de bekende criticus Wattjes die in het ontwerpen van de volkswoning de